

UYGHURLARNING MILLIY KIMLIKI XITAYDA TEHDIT ASTIDA

Xitayning gheribidiki uyghurlarning milliy kimliki sistémiliq halda yoqitilmaqta. Xitay h k mitining hazir y rg z watqan siyasetliri yeni uyghur tilining ishlitilishige qoyulghan cheklimler, diniy  tiqad erkinlikini qattiq cheklash we kop sandiki xitay xen milliti k chmenlirini rayon'gha dawamliq y tkep k lish we bu sewebtin uyghur milliy  rp-adetlirining yoqitilishi, ishqa orunlishishta kemsitilishke uchrash qatarliq mesililerning k lip chiqishi rayondiki uyghurlarning narazlighini k cheytken bolup, milletler otturidiki s rkilishni jiddiylesht rgen. Xitay h k met da'iriliri ighwagerlik bilen  lip b riwatqan zerbe b rish heriketliri tinchliq shekli bilen  zlrining insani heq – hoquqlirini qolliniwatqan minglighan uyghurlarni “t rorizm, b lg nchi, diniy  kstrimizim” d gendek jinayetler bilen xalighanche tutqun qildi we t rmilerge qamidi.

Uyghurlar t rki tilida s zlishidighan, islam dinining s nniy mez'hipige tewe millet bolup  zining uzun tarixi bilen ottura asiyaning merkizide yashap kelgen. Uyghurlar xitayda bolsa xitay d litining gherbi rayonida merkezliship yashaydighan millet. Uyghurlar yashaydighan bu z min tarixta riqabetler ichidiki imp riyiler, g n ral, ghojilar we bashqa milletler teripidin talash tartishta bolup kelgen. Bu rayon 1949- yili xitay xelq jumhuriyiti teripidin qoshuw lin'ghan.

Xitay xelq jumhuriyitining asasiy qanunida az sanliq milletlarning  zini  zi idare qilish hoquqining kapaletke ige qilinishi uchun  z aptonom h k metlirini qurushi k rek d gen belgilimilerge asasen rayondiki k p sanliq nopusni teshkil qilghan uyghurlarning kimliki  tirap qilinip, 1955- yili shijang uyghur aptonom rayonini qurulghan idi.

Xitayning 2000-yili  lan qilghan eng axirqi q timliq nopus  niqlimisida k rsitilishiche shijang uyghur aptonom rayonida 18 milyon adem yashaydighan bolup bu sanning 47 pirsentini uyghurlar, 40 pirsentini xitay xen milliti, qalghan 12 pirsentini bolsa bashqa azsanliq milletler yeni qazaq, qirghiz, tatar,  zb k we tajik qatarliq milletler teshkil qilghan. Xitay merkizi h k mitining xitay xen ahalisini rayon'gha k ch r sh uchun t zigen k chmenlerge iqtisadiy jehettin yadrem b rish siyasetliri mezkur rayondiki xitay xen millitining nopusini 1949- yilidiki 6 pirsenttin k p ashuruwetken.

‘T ROGHA QARSHI URUSH’ NAMIDA BASTURUSH

Xitayning maw dewridin k yin bashlighan 1980- yilliridiki islahat,  chiw tish siyasetliri puqralargha birqeder erkinlik  lip kelgen bolup, bu erkinlikler diniy  tiqad erkinliki, pikir bayan qilish erkinliki we qanun – siyasetlerning toghra ijra qilinishini k cheytish qatarliq sahelerni  z alghan bolup da'irisi shijang uyghur aptonom rayonighiche k ngeygen emma bu siyasetler

Nurmuhammet Yasin uyghur yazghuchi, 32 yash, “yawa kepter” namliq hékayini yazghanliqi uchun 10 yilliq turma jazasini ötevatidu. Xitay da’iriliri bu hékayini özlirining shijang uyghur aptonom rayonidiki hakimiyitige teqlid qilip yoshurun oxshitish usuli arqiliq yazghan dep qaraydu. “Wild pigeon” yaki uyghur tilida “yawa kepter” esli kepterler padishahliqining oghli bolup, qapqaqqa chüshkendin kéyin qepez ichide qamaqta yashashni rawa körmey özini olturuwélishi jeryanidiki hékayiler birinchi shehsning tili bilen bayan qilin’ghan. U kepter erkinliktin mehrum bolup yashashtin köre özini olturuwélishni ela bilidu. “Mana, axir men erkin öleleydighan boldum. Men hazir wujudumda yalqunlap köyüwatqan yan’ghinni, achchiqni we erkinlikni sezdim”.

1990- yillirining otturilirigha kelgende xitay da’irilirining rayonda ighwagerchilik bilen bashlighan “uch xil yaman küchler” ge yeni “térorizim, bölgünchi, diniy ékstrimizim” ge qarshi basturush heriketlirini bashlishi bilen tengla siyaset tizdin qarshisigha özgeritilip uyghurlarğa qollinildi. Mana bu sewebtin uyghurlarning iqtisadiy, ijtimaiy we medeniyet hoquqliri tedrijij halda ajirlashturuldi yaki yoqitilishqa qarap yüzlendi. Uyghurlarning xalighanche tutqun qilinishi, naheq mehkiye hökümi bérilishi we ten jazasigha uchrishi tizdin köpeydi. Xitay da’iriliri bu heriketlirini 2001- yili 11- séntebir küni amérika qoshma shtatigha qilin’ghan hujumdin kéyin téximu kücheytti. Xitay hökümitining siyasetlirige qarshi turghan uyghurlarni xelq’araliq térorizim katégoriyisige kirgüzüp mu’amile qilishni küchep telep qildi emma xitay da’irilirining bu teleplirini köpligen mutexassisler we közetkühiler asassiz dep qaraydu.

Xitay da’iriliri 2008- yili uyghur bölgünchi guruppilar teripidin élip bérilghan dep qaralghan bir yorush zorawanliq weqelerni bahane qilip shijang uyghur aptonom rayonidiki pütkül uyghur xelqige qarta qattiq basturush heriketliri élip bardu. Da’irilerning resmij melumatida bayan qilinishiche 2008- yilining ichide 1,300 adem qolgha élin’ghan bolup, buning ichidin 1,154 adem dölet bixeterliki jinayiti yeni “térorizim, bölgünchi, diniy ékstrimizim” jinayetliri bilen resmij jazalan’ghan yaki memuriy jaza bérilgen. 2008- Yili 14- awghust shijang uyghur aptonom rayoni kommunist partiye sékrétari wang léchu’en uyghur bölgünchilirige qarshi küresh ‘hayat mamatliq basquchta’ dep élan qildi.

TIL WE MEDENIYET KIMLIKI XETER ASTIDA

Til: xitay da’iriliri hazir shijang uyghur aptonom rayonidiki mekteplerde ‘qosh til’ namidiki til siyasetini yürgüzüwatqan bolup bu siyaset emeliyette mekteplerde dersliklerni peqetla xitay tilida oqutushni meqset qilghan. Bu siyaset 1990- yillirida uyghur tilining alij mektep derslikliride otturahal derijide qollinishni emeldin qaldurushtin bashlighan. Hazir shijang uniwersitétida peqet shé’ir derslikila uyghur tilida oqutulidu. Da’irilerning teshebbuskarliqi bilen ijra qiliniwatqan mundaq siyasetler ottura – bashlan’ghuch mekteplerning oqutishini teyyarliq sinipliridin bashlapla xitay tilida oqutushqa özgeritishni meqset qilghan.

Emeliyette bu xil ‘qosh til’ siyasetining heqiqiy mahiyiti bezi jaylarda téximu xata ijra qilin’ghan yeni xewerlerdin melum bolushiche shijang uyghur aptonom rayonining jenubidiki

bir yéza mektipide mundaq tuzum tüzülgen bolup eger uyghur oqutquchi we balilar mektep ichide bir éghiz uyghurche gep qilsa jerimane élish belgilen'gen.

Uyghurlar da'irilerning yürgüzüwatqan mundaq siyasetlirining özlirige qattiq tesir qilghanliqini, uyghur yashlirining uyghur tilida sözlivelishi ularning medeniyet we milliy kimlikige bérip taqilidighan halqiliq mesile ikenlikini chongqur chüshinip yetmekte. Bu heqte 20 yashlardiki bir uyghur yash mundaq deydu:

“Egerde balilar uyghur tilini ögenmise ular qandaqmu özlirining medeniyitini chüshensun. Ular eger dinini bilmise ularni qandaqmu uyghur dégili bolsun. U chaghda ularning hemmisi xitay bolup kétidu. Ular [xitay hökümiti] bizni til arqiliq yoqitiwatidu.”

Birleshken döletler teshkilati balilar hoquqini qoghdash komitéti xitayni “bashlan'ghuch we ottura mektepler derslikliri choqum azsanliq milletlerning tilida bolush kapaletke ige qilinishi we ularning dini, medeniyiti hörmetlinishi kérek” dep chaqirdi.

Din: Da'iriler meschitlerni we imam, mollilarni qattiq bashqurup kéliwatqan bolup, bu bolsa yerlik imamlarni xizmetke belgilestirtip tartip meschitning ichi we téshida saqchi közetçisi qoyush, dini pa'aliyetlerni da'im tekshürüp turush qatarliqlarni öz'ichige alidu. Shinjang uyghur aptonom rayonida eger hökümet xizmetchiliri yeni oqutquchilar, saqchilar, dölet igilikidiki karxana xizmetchiliri we hökümet xizmetchiliri dini pa'aliyetler bilen shughullansa xizmitidin boshitilidu. Xitay da'iriliri yene uyghurlarning mekkige bérip hej qilish yollirini qiyinlashturghan. Hej qilish bolsa barliq musulmanlar uchun telep qilinidighan bir diniy pa'aliyettur.

Rayonda 18 yashqa tolmiqan balilarning meschitlerge kirishige yaki herqandaq shekilde diniy terbiye élishige yol qoyulmaydu. Köp sandiki uyghur yashliri meschitlerge kirse yaki öyliride diniy ibadet qilsa bayqilip qélip mekteptin heydilip kétishtin qorqudu. Köp sandiki balilarning melum qilishiche bir hepte ichide musulmanlar uchun nahayiti muhim ibadet qilidighan kün

QANUN WE XELQ'ARALIQ EHDINAMILERGE QATTIQ XILAPLIQ QILINIWATIDU

Xitay xelq'araliq iqtisadiy, ijtimaiy we medeniyet hoquqliri ehdinamisige qatnashqan dölet. Xitay dölitidiki herbir puqralarning medeniy hayat pa'aliyetlerge qatnashish, éhtiyaj tughulghanda öz medeniyitini tereqqiy qildurush, qoghdash we omumlashturush qatarliq hoquqlirining kapaletke ige qilinish mes'uliyetni öz üstige alghan dölet. Xitay yene xelq'araliq puqraliq we siyasiy hoquq ehdinamisige imza qoyup öz puqralirining erkin pikir qilish, din'gha ishinish we erkin diniy pa'aliyetlerni élip bérish hoquqlirini kapaletke ige qilghan dölet. Xelq'araliq iqtisadiy, ijtimaiy we medeniyet hoquqliri ehdinamisining 27- maddisida döletlerdiki irqi (milliy), diniy we til jehettin az sanliqqa tewe bolghan milletler öz jem'iyitide barliq qowmlirini öz ichige alghan halda özlirining étining milliy medeniyetidin behrimen bolushi, oz dini pa'aliyetlirige qatnashishi we özning tilini qollinish hoquqliri cheklenmesliki kérek dep belgilen'gen.

Xitay dölitining qanunida yeni xitay اساسiy qanuni we 1984- yilidiki milliy térritoriyilik aptonomiyeye qanunlirida az sanliq milletlerning öz milliy medeniyitini saqlash, qoghdash we tereqqiy qildurush hoquqliri bérilgen. Milliy térritoriyilik aptonomiyeye qanunida mundaq déyilgen: “mektepler (siniplar) we bashqa ma'arip orunliri mutleq köp sandiki az sanliq millet oqughuchilirini qobul qilsa, bu orunlar imkaniyiti bar ehwalda qollunidighan dersliklarning we ders ötüshite ishlitidighan tilning choqum shu milletning öz tilida bolushigha kapaletlik qilishi kérek”. Xitay اساسiy qanunining 4- maddisida mundaq déyilgen: “az sanliq milletler topliship olturaqlashqan milliy térritoriyilik aptonom rayonlarda ... barliq az sanliq milletlerning öz tilini ishlitish, öz yéziqini tereqqiy qildurush we milliy medeniyet orup – adetlirini saqlap qélish yaki islah qilish qatarliq hoquqlirigha ige”.

Ablikim Abduréhim bolsa burun wijdaniy bilish sewebidin qolgha élin'ghan, insan heqliri pa'aliyetçisi rabiye qadimning oghli bolup, “bölgünchilik” jinayiti bilen shijang uyghur aptonom rayonining 4- türmiside 9 yilliq turma jazasini ötewatidu. Gerche u deslepte tijaritidiki tertipsiz iqtisad bashqurush mesililiri boyiche qolgha élin'ghan bolsimu emma xitay hökümiti resmий axbarat orunlirining xewer qilishiche ablikim özining 2007-yili 1- ayda échilghan mehkimisinde “döletni parchilash mezmunidiki maqalilerni torbetlerde yollap, ammuni xitay hökümitige qarshi turushqa ündigen we maqale yézip xitayning insan heqliri we milletler siyasetini burmilighan” liqini iqqar qilghan. Ishenchlik xewerlerni menbe qilishimizche ablikim abduréhimning bu iqqarnamisi ten jazasi arqiliq élin'ghan.

Xelq'ara kechürüm teshkilati bu ikkiylenni wijdaniy bilish sewebidin qolgha élin'ghan mehbuslar dep qaraydu we xitay hökümitini ularni derhal, shertsiz qoyup bérilishke chaqirdu.

bolghan jüme küni mektep da'iriliri oqughuchilargha chüshlük tamaq bérishni bahane qilip ularni mejburi mektepte tutup turush arqiliq meschitke béríp namaz oqushining aldini alidiken.

KÜCHYIWATQAN NARAZILIQ

Xitay döli uyghurlarning ishqa orunlishishida kemsitilishke uchrishini netijilik qoghdialmidi we bu sewebtin shingjang uyghur aptonom rayonidiki uyghurlar arisida ishsizliq nisbiti alahide yuqiri bolup kelmekte we uyghurlarning naraziliqliri kücheymekte. Nurghunlighan uyghurlar özlirining ishqa qobul qilish yermenkiliride ishqa qobul qilghuchilar teripidin "uyghurlar qobul qilinmaydu" dégendek élanlarni körgenlikini bildürdi. Démek bu xitay dölitide irqiy kemsitilishke qarshi qanunining yoqlighini yaki ijra qilinmighanliqini körsitidu. Hazir hetta uniwersitetlarni püttürgen we xitay tilini toluq sözleydighan uyghurlarningmu ish tépishi qiyinlashmaqta.

Shingjang uyghur aptonom rayoni bolsa xitay dölitidiki birdin bir umumiy xelqni (jinayetchiler emes) sistémiliq halda hökümet siyaset chiqirip mejburi emgekke salidighan rayon. Bu 'hashar' dep atalghan mejburi emgekke her bir déhqan a'ilisi öz a'ilisining bir ezasini ewetishi kérek. Déhqanlar bezi waqitlarda yilda bir qanche qétimlap bu hashar emgikige qatnaship déhqanchilik, asasiy eslihe quruluşliri (ériq-östeng, yol yasash) we bashqa ammiwi emgeklerni qilidu. Her bir qétimlik hashar emgiki adette 2-3 heptigiche dawamlashidu.

Mejburi emgekke qatnashquchilargha qilghan emgiki uchun, yataq yaki yol xirajetliri uchun heq bérilmeydu belki yol xirajet chiqimlirini özliri tölishi telep qilinidu. Nurghun hashar emgikige qatnashquchi déhqanlarning bildürüşiche, ular japaliq ishligen mejburi emge dawamida peqet teyyar chöp yégendin bashqa héchqandaq yémeklikler yéyilmeydiken. Mejburi emgekke qatnashquchi uyghurlarning éytishiche eger a'ililer normal emgek qilish iqtidari bar bir kishini mejburi emgek qilishqa ewetelmisie, u a'ilidiki kishi 70 yashqa kirgen yashan'ghan er yaki ayal bulishidin yaki 12 yashqa kirgen kichik balilar bulishidin qet'iy nezer ularning mejburi emgiki kechürüm qilinmaydiken. The systematic erosion of Uighur ethnic identity by the Chinese authorities is characterized by repression and human rights abuses. The Chinese authorities must immediately reverse policies that limit use of the Uighur language and severely restrict freedom of religion and Uighurs' ability to enjoy and replicate their culture.

XITAY HÖKÜMITIGE TEKLIP

- Peqet erkin pikir qilghanliq uchun yaki dinigha étiqat qilish erkinliki hoquqini ishletkenliki yaki bashqa tinch usullar bilen özlirining insan hoquqini ishletkenliki seweblik qolgha élin'ghan bariliq mebuslar derhal we shertsiz qoyup bérilsun.
- Uyghurlarning öz milliy medeniyetidin behrimen bolush, öz tilini qollinish we özining dini pa'aliyetliri bilen shughullinish hoquqliri hörmət qilinsun we qoghdilinsun.
- Mejburi emgek qilish hashar tüzümi derhal emeldin qaldurulsun.
- Tinch shekilde puqraliq, siyasiy, iqtisadiy we ijtimaiy hoquqlirini yürgüzüş heriketliri bilen xelq'araliq teshkilatlar teripidin étirap qilin'ghan jinayi heriketler otturisidiki perqler éniq ayrilsun.

2009- yili april
Index: ASA 17/010/2009
Xelq'ara kechürüm

teshkilati xelq'ara bash katibatligi, Peter Benenson House
1 Easton Street, London WC1X 0DW, United Kingdom

www.amnesty.org

AMNESTY
INTERNATIONAL

Xelq'ara kechürüm teshkilati dunya miqyasidiki 2,2 milyon kishidin terkip tapqan, 150 tin artuq dölet we rayonlarda insan heqliri depondichilikke qarshi heriket élip baridighan teshkilattur.

Bizning bash xizmet nishanimiz herqandaq bir insanning uniwersal insan heqliri xitabnamisini we bashqa xelq'araliq insan heqliri ölchemlirini esas qilghan halda özlirining insany heq-hoquqliridin toluq paydilinishini emelge ashurushtur.

Teshkilatimiz teshkilat ezalirining we jama'etning qilghan i'ane pulini esas qilip qurulghan, herqandaq bir hökümetke, siyasiy idiyige, iqtisadiy menpe'etke yaki diniy étiqadqa béqinmaydighan musteqil bir teshkilattur.